

СЕЛО И ГРАД У ПРИВРЕДИ СРБИЈЕ XIX ВЕКА

Карактеристике у односима село и град, познате из историје других народа и земаља током процеса капиталистичког развитка, уочавају се и у току развоја нових друштвених и привредних, по својој суштини капиталистичких односа у српској привреди и друштву XIX века.¹ Њихов се зачетак уочава још крајем XVIII века, у тзв. предустаничком периоду, када је акумулација трговачког капитала који је потицао из трговине стоком остајала у рукама сеоских трговаца. Овај процес акумулације трговачког капитала био је независан од акумулације коју је вршила трговина у граду од раније и чији су носиоци били градски трговци. Ови су градски трговци, од раније настањени у градским насељима, углавном трговали разном дућанском робом, коју су најчешће набављали преко својих трговачких веза било са Оријента или са Запада. Они нису потицали из ових крајева; најчешће су припадали једном специфичном типу „оријенталног трговца“, који је водио ову трговину и по градовима Мале Азије, на Балкану и све до средње Европе, а пореклом су били Јевреји, Грци, Цинцари, Јермени па и Турци.² Трговци на селу, пак, који су преузели и трговање стоком, издвајали су се из редова богатијих сточара — и тако је временом село добијало нову улогу као важан привредни чинилац. Село је преузимало на себе улогу извозника, и то у прво време само стоке, касније и других производа које је ова привреда могла да да. Међутим, историјски услови — припреме и учешће у ослободилачкој борби против страног завојевача и против феудалног система који је он донео собом, опет су у први ред изbacили ис-

¹ Проблем односа село — град учили су већ и савременици, који су покушавали да га осветле и објасне низом података о развоју пољопривреде, имовног стања села и положаја сељаштва. Вид. радове Владимира Јовановића, *Статистика нашег привредног и друштвеног стања*, Гласник Српског ученог друштва, књ. LII, Београд 1883; Владимира Јакшића, *Стање земљорадника у Србији*, Гласник СУД, XLI. 1875; Светозара Марковића, *Начела*, Сабрани списи IV, изд. Култура, 1965, I, 267—9, 278. Осим наведених дела, Државописа Србије за одговарајуће године као и Статистичких годишњака Кнежевине Србије за одговарајуће године, о томе проблему расправљају и Ђорђе Миловановић, *Село и град. Настајање, развој*, Београд, 1961; Сретан Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*; Урош Милојевић, *Однос између села и града у дјелима Светозара Марковића*, зборник »Светозар Марковић и сељаштво«, Светозарево, 1978, 210—214, и т. сл.

² М. Живковић, *Основне карактеристике градске старе популације*, Београд, 1972; Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред I српски устанак (1794—1804)*, Београд, 1949, 71; В. Поповић, *О српско-аустријској трговини уочи Кочине крајине*, ЈИЧ, 1938, 1—2, 95.

такнуте људе из народа, међу њима и већи број оних који су, тргујући и идући ван граница, стекли извешан углед, знање и искуство. Ако се у целини посматра улога града и села у трговини земље, онда је већ крајем XVIII века јасно била диференцирана улога града и његова надмоћ, а то ће рећи искључива надлежност у набавци и даљој продаји робе из увоза, пре свега соли, индустријских и занатских производа, па и пшенице, док је извозна трговина из земље, која се састојала углавном из сировина, стоке и сточних производа, меда и плодова из шума, била у рукама страних трговаца који су вршили откуп робе, или самих домаћих људи са села. Ни сви сточари на селу нису били способни да се баве и трговином, већ само један број оних које су прилике избациле и који су, све више улазећи у послове, тиме стицали и одређену корист за себе. Тај процес имовинске диференцијације на селу текао је у Београдском пашалуку крајем XVIII века под специфичним условима постојања старих друштвених односа, феудалних, чији су носиоци били страни завојевачи, турски феудалци са својом државом као заштитником тога система. Иако је овај процес диференцијације, односно стварања новог класног друштва отпочео у сложеним условима развоја националне привреде и друштвених односа, неразвијених а оптерећених огромним феудалним дажбинама које су угрожавале и просту репродукцију становништва, он је ипак текао континуирано. Зачете супротности између села и града добиће током наредних деценија шири замаха, зависно од ширења оквира за привредни развој, који је повремено доживљавао озбиљне осцилације. Идући током историјских збивања која су привредном животу до почетка XIX века донела извешан напредак, већ 1801. године поново успостављена дахијска управа у Београдском пашалуку доводи до осеке у привредном и друштвеном полету. Завођење читлучких односа са неограниченом експлоатацијом, ограничењем кнежинске самоуправе, установљењем дахијске управе и по селима, погађало је сељаке, кнезове и трговце, стварајући јединствени фронт незадовољника турском управом.³ Догађаји који су уследили као реакција на створено стање — избијање првог устанка — укинули су све баријере и тиме створили нове, повољне оквире за несметани привредни развој још у току самога устанка. Овде ипак треба имати у виду и оне отежавајуће околности, које су проистицале из саме природе тога времена, када су ратне околности смењивале мирне етапе и континуитет привредног живота се одржавао. Главна одлика привреде, а посебно трговине, у устаничком периоду била је у томе што се она могла развијати у квалитативно новим условима сопствене државе и грађанских слобода. То је имало брзог и непосредног одјека на резултате. Брзо је растао

³ Д. Перовић, *Привредне прилике у Србији пред Први српски устанак*, Историјски преглед, 2, Београд, 1954, 11; Д. Милић-Миљковић, *Трговина Србије (1815—1839)*, Београд, 1959; Р. Гузина, *Раслојавање српског друштва под турском влашћу и устанци Срба противу Турске*, Зборник радова из правне историје, 1966, 173—8.

број оних који су се укључивали у трговину, пре свега стоком, и то на селу. Носиоци тога слоја већ су били знатно истакнути у односу на друге сељаке, први резултати унутрашњег диференцирања били су видљиви. Устанак је укинуо неке од супротности на релацији село—град, а прилике су се развијале повољније за село, које је сада, може се рећи, већ почело да осваја град. Инфилтрација градске чаршије сада је прилично снажна због прилива нових снага регрутованих са села. Међу вођама револуције било је доста некадашњих сеоских сточарских трговаца, који су у време затишја између устаничких борби наставили да се баве својим ранијим занимањем. Трговина је као занимање постала масовна појава, али се међу овим трговцима стално вршила поларизација, при чему су монопол задржавали они најимућнији, дајући предност ономе што је за њихове послове било повољно. На основу свега што се тада одиграло, може се закључити да је у томе времену дошла до изражаја могућност за напредовање села у односу на град, да је отпочела промена у структури градског становништва и носилаца привредног живота под утицајем прилива са села, али првенствено водећих снага. Ти нови становници града били су већином и знаменити учесници револуције, и по томе основу брзо су заузимали истакнута места у новом градском животу. У то време пада и почетак борбе за стварање националног грађанства и националне чаршије.⁴

Са пропашћу првог устанка, која је значила и губитак свих политичких и осталих тековина устаничког периода, заустављен је и процес преображавања друштвене и привредне структуре Београдског пашалука и улоге села и града. Зато су по завршетку борби у другом устанку и успостављању живота у свим областима, и до 1833. године, а нарочито касније, после ликвидације феудалних односа и даљег развоја српске државе и друштва, поновљени, мада под другим околностима, процеси започети пре више од пола века. Супротности села и града овде су избијале са повећаном жестином, јер су и снаге са села које су тежиле ка граду биле сада многобројније, а градска чаршија немоћнија да им се одупре. Тешко је раздвојити у посматрању све елементе тога процеса, који је јединствен по својим последицама и у економском и у друштвеном смислу, мада је циљ ових излагања да се осветли економски аспект проблема.

Главни предмет српске извозне трговине задуго још биле су сировине животињског и биљног порекла (стока и сточни производи, житарице, шљива, шишарка и руј).⁵ Центар ове трговине остало је село, у коме је слој тзв. сеоске буржоазије стално

⁴ Д. Перовић, *Устаничке старешине и турска непокретна имања*, Из историје првог српског устанка, Београд, 1979, 83—109; Д. Јанковић, *Српска држава и настајање српске нације*, Настанак и развитак српске нације, Београд, 1978, 45—66; Д. Милић, *Улога економског фактора у формирању српске нације*, Настанак и развитак српске нације, Београд, 1978, 165—172.

⁵ Д. Милић, *Трговина Србије*, н. д., *passim*.

јачао. Од 56 трговаца,⁶ колико их је, рачунајући само оне најистакнутије, 1820. године имало дозволу за трговање, овај се број јако увећавао из године у годину, а нарочито после Устава из 1838. и доласка на власт уставобранитеља, када је режим трговине, поред већ осталих створених предуслова, био знатно либерализован. Град остаје и даље центар дућанске трговине робом која се увозила или оном коју су израђивале домаће занатлије, дакле поред соли и гаса, још и текстилним и гвозђарским производима и колонијалном робом. Све до половине XIX века ова је трговина остала у рукама традиционалних трговаца, углавном дошљака или натурализованих дошљака. Али касније, мада постепено, један део те трговине (најпре трговина сољу) доста рано прелази из руку ових у руке домаћих трговаца. Ти домаћи трговци су, истовремено, били и људи од власти и утицаја, а први међу њима био је сам кнез Милош. Његови ортаци и други велетрговци наставили су ову трговину после његовог одласка са власти и напуштања земље. Неки од ових трговаца дуго су уживали и статус значајних политичких фактора. Међутим, главна конфронтација између села, као носиоца трговине домаћим производима и сировинама, и града, као носиоца трговине страним прерађевинама, остаје још доста дуго. Временом, истакнутији трговци са села, богатећи се, а често заузимајући и истакнуте положаје у новом друштву, настављају се у граду, али не напуштајући своју сеоску економију и послове, тако да су једном ногом закорачили у град, а другом остали на селу, што је такође доста дуго трајало. Они у граду заснивају своје стално пребивалиште, отварају у њему магаци па и радње, а на терену ради за њих широка мрежа трговаца, накупаца, посредника, на које практично прелазе послови око прикупљања и организовања откупа робе за извоз.⁷ Тако се акумулација у трговини стоком и пољопривредним производима налази на граници села и града, и то представља прелазну етапу. Уобичајено је да богати трговци стоком улажу свој новац у куповину кућа и дућана по градовима, не запуштајући ни имање на селу.⁸ Стицању имовине доприноси још увек ванекономска принуда, нарочито у случајевима када су у питању носиоци власти, старешине па и чиновници, о чему се доста могло сазнати из докумената који потичу не само из времена кнеза Милоша — док је кулук био на снази — већ и касније, у време владе уставобранитеља и бирократије. То је често било повод да се донесу посебне уредбе и прописи, да се покрену спорови пред судовима.⁹ Тај пут стицања имовине, познат и по случајевима грабљења турских имања, преузимања за дуг од презадужених дужника, познат је у историји Србије као процес „првобитне акумулаци-

⁶ Исто.

⁷ Исто, и М. Милић, *Један век привредне историје Шапца*, Историја Шапца, III, 31—39 и даље.

⁸ *Историја Шапца*, н. д., 97—107.

⁹ *Историја Шапца*, н. д., 63—64 и документи: Архив шабачки, Шабачки суд, 1831; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, 227; и Архив Србије, Кнежева канцеларија, 37, бр. 147 од 16. VII. 1829.

је капитала“, чије је средиште било на селу, али, по седишту његових носилаца, и у граду.

Наведене карактеристике у односима село — град претежу у Србији до половине XIX века, и не губе се ни касније, али је њихов појавни облик измењен. Оно што је важило за трговину, важи и за занате, јер су градови били седишта занатлија који су професионално обављали своју делатност и пре и после ослобођења. Разлика је била углавном у структури ових заната, како по врсти и степену њихове модернизације, тако и по природи њихових носилаца. Стари занати су углавном припадали групи тзв. турских заната, који су се обављали на застарели начин и са застарелим алатима, али су се њима осим Турака бавили и Цинцари и други. После 20-их година, најпре појединачно, а касније све више придолазе занатлије које упражњавају нове, модерније занате, чији су производи финије израде и тражени на тржишту. Међу овим занатлијама има доста оних који потичу из пограничних места, најчешће из Земуна, Панчева, а затим и из даљих области и градова суседне Аустрије и Угарске. Можда парадоксално за прилике у XIX веку, које се одликују тежњом ка новим организационим облицима живота и рада, време када се свуда већ јавља индустрија са својим новим методом производње и радништвом, дакле, у то време, у Србији долази до оснивања еснафских организација. Оне се стварају ради заштите интереса својих чланова, ради одбране од стране а и домаће конкуренције, нарочито оних који нису обухваћени овим организацијама. Међу њима је највише занатлија са села. И, примера ради, док су у Београду 1816. године набројана тек 23 члана абаџијског еснафа,¹⁰ у другим градовима их је било и мање, тако да њихово учешће у укупном броју од око 1.000 еснафски организованих занатлија за целу земљу није прелазило једну десетину. Већ у 1836. години абаџијских еснафа било је по целој земљи, а њихово учешће је сразмерно општем увећању еснафски организованих занатлија, којих је у попису било 7.913. У овоме броју били су обухваћени и трговци по градовима који су приступили еснафској организацији.

Постојање еснафских организација и њихово деловање били су још један разлог више подвајању села и града, јер су еснафи обједињавали скоро искључиво занатлије и трговце који су живели и радили у градовима, а ван организације су остали сви они који су трговали или радили занат на селу. Касније су у еснафске организације ступили и ситни трговци и занатлије по варошцима ради стицања бољих услова за рад; међутим, сточарски трговци су и овде остали ван организације. Неки од трговаца у граду који су се бавили трговином на велико, било извозом или увозом пољопривредних производа, удруживали су се такође у еснафе у другој половини XIX века, тражећи у томе снагу за борбу против бројно јачих неударжених трговаца, који су претили да угрозе њихов монопол.

¹⁰ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, Београд, 1954, 22.

Ван еснафа, дакле ван организоване одбране једног слоја, претежно градских становника, остали су сви они који су учествовали у разним прерађивачким делатностима, као, нпр., у печењу креча и поташе, прављењу ђумура, млевењу житарица, сечи и обради дрвета, обради камена, прављењу барута, итд., док су се циглари временом прикључили еснафима. Домаћа радиност, која је по селима била јако развијена, представљала је саставни део до тада владајуће натуралне привреде и дуго се одржавала упркос развоју заната у градовима и њиховом све већем освајању потрошача и у граду и на селу. Све неопходно за живот, домаћинство је могло само да преради и изради: покућство и алате од дрвета, кожу и вуну, лан и конопљу итд. Главни носиоци ове радиности били су и мушкарци и жене, зависно од природе посла. У условима натуралне производње ова је домаћа радиност била нужност, иако су понеки од тих производа достигали савршенство у изради, или неке од делатности, као, нпр., бојење, израда млечних производа, прерада воћа. Из редова сеоских домаћинстава израстале су временом и сеоске, а потом и градске занатлије, али су међу њима стално владали конкуренција и антагонизам. Градске занатлије су уз помоћ власти и мера које су ове предузимале водиле борбу против конкуренције која је долазила са села.

Према томе, град је био и остао симбол тржишта и робно-новчане привреде, произвођача-занатлија, купаца и продаваца, а село је још дуго било у царству натуралне привреде и тек делимично увучено у робно-новчане односе, које су подстицали и мотиви неекономске природе, као, нпр., измене у систему дажбина преласком са натуралних на новчана давања.¹¹

Град је живео према својим законима, у тежњи да све друге утицаје са стране потисне, да наметне дошљацима са села одређене норме, које су се морале поштовати под претњом законских казни. Сељаци — робни произвођачи већ су на уласку у град морали да плаћају одговарајуће дажбине: трошарину, кантарину, калдрмину, разне ђумруке, а прописи су давали ограничене могућности у погледу начина и предмета трговања.¹² Градска средина, пре свега одређени слој становништва, трговац и занатлија, штитили су своје интересе, што се у разним случајевима сводило на забрану продаје свега осим воћа и поврћа, а нарочито је било забрањено продавати пића и печење. Са своје, пак, стране, село је било отворено за дошљаке из града и ни у чему није било ограничења.

У области трговине, као привредне гране која неминовно сучељава произвођаче роба и власнике новца, у нашем случају село и град, било је сталних задирања у међусобну надлежност: трговци су проширили своју зону деловања одлазећи у великом

¹¹ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, н. д.; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, н. д.; и Д. Милић, *Трговина Србије*, н. д., 95—6.

¹² М. Петровић, н. д., 1, 249, 250, 386—7; Архив Србије, К. К. Грађани београдски, Крагујевац, 13. VIII. 1837, Тарифа кантарине београдске.

броју на сеоска тржишта, позната као вашари, одн. панађури, прописујући и тамо услове под којима су се ови могли одржавати. Дуго су панађури у Србији по месту одржавања више припадали градској него сеоској трговини, мада је временом њихов број и по селима јако нарастао, тако да их је крајем XIX века било 177.¹³ У суштини, то је била трговина за село, јер се на њима највише трговало стоком, па тек онда занатским и другим производима. Сметњу градским трговцима овде су причињавале сеоске занатлије, торбари и трговци ситницама, који су путовали са једног вашара на други, а потицали су често чак из друге државе. Градски законодавци су, ради заштите монопола градског трговца, када није било ефикасније мере, смислили да се панађури претворе у чисто марвене, да се са њих одстрани трговина другом робом. То је сељаке требало да принуди да ради набавке робе која им је била потребна одлазе у град, и то нарочито у пазарне дане, који су се били усталили у свим градовима као ефикасан метод трговине. И пошто промет на вашарима, захваљујући овим супротним тенденцијама, није растао у сразмери са њиховим бројем,¹⁴ њихов је значај на унутрашњем тржишту све више опадао, па су се почели сводити на оно што су панађури у другим европским земљама већ постали, наиме стециште за увесељавање и забаву сеоских маса.

По селима је било и торбарске трговине, али и њу су водили трговци из градова, домаћих и страних. Ову врсту трговаца, нарочито ако су долазили са стране, било је тешко контролисати и опорезовати, па су се власти сложиле са иницијативом градских трговаца да их треба онемогућити свим средствима. Тако су пролазиле и путујуће занатлије, од којих су еснафлије стрепеле.

Носиоци привредног живота у граду, углавном трговци и занатлије, били су и заступници теорије о подели рада између града и села, и на тој тези инсистирали и онда када би се било какав случај појавио и запретио да угрози ову поделу. Многи од носилаца ове теорије били су и сами пореклом са села, али су се њихови интереси, када су постали грађани, толико одвојили од села да су свим силама инсистирали на интересима града, истичући све предности које град има као седиште административне управе, политичке моћи, културног живота.

У односима село — град постојао је и проблем тзв. сеоских дућана у Србији XIX века, који је био много већи него што је стварно био његов значај. Трговачка буржоазија у граду је у сеоским дућанима видела директно угрожавање својих интереса, слабљење града „као носиоца свега што је лепо и напредно“,¹⁵

¹³ Статистика панађура у Краљевини Србији, 1889—1903, Прилози за статистику Краљевине Србије, св. II, св. V.

¹⁴ Исто, и Архив Србије, Министарство народне привреде, 1896, Ф X, П. 66.

¹⁵ АС, Народна скупштина, 1874, К 12, 31: Старешина болтадијског еснафа у Алексинцу писмо Народној скупштини; АС, Народна скупштина, 1858, К 1, бр. 368: Депутација вароши Свилајнца Светоандрејској скуп-

па чак и опасност од пропасти градова, поистовећујући њихов интерес са интересом носилаца трговачког капитала. Тенденције за отварање сеоских дућана у Србији јавиле су се одмах после 1815. године, када је у целој земљи било само 5 вароши, 3 варошице и 1.400 села, али је убрзо уследила забрана за њихово отварање, као реакција кнеза Милоша на то. Продор робно-новчаних односа на село, јачање слоја имућних људи на селу, па и нарасле потребе и могућности за снабдевање и шири избор робе представљали су погодну перспективу за рад сеоских дућанија. Стално понављани захтеви и апели са села, у којима је нарочито истицано оно што је било неповољно — удаљеност од града и губитак времена да би се набивила било каква ситница из градског дућана, недостатак добрих саобраћајних веза за честе одласке у град по лошем времену, омекшали су кнежев став, тако да је прва начелна сагласност за њихово отварање дата већ 1830, али уз одређене услове. Они су пооштрени већ 1837. године новом уредбом, а нове модификације уследиле су прописима из 1839, 1840, 1844, 1853. и 1857. године и касније, уз наплату годишње аренде од 50 талира и услов да се стриктно поштује одређена удаљеност од града. Током наредних година питање сеоских дућана добијало је све веће димензије, да би најзад постало једно од најчешће разматраних и покретаних на седницама народних скупштина у Србији почев од Светоандрејске скупштине 1858, затим 1864, 1867, 1869, 1870, 1871, 1871—5, 1881—2, 1891, 1899, 1900—1, 1906, итд. Дискусија у Скупштини била је најбурнија приликом доношења Закона о сеоским дућанима 1870. године, када је вођен оштар дуел између посланика-либерала, коју су заступали интересе својих сељака, и градских трговаца, такође либерала, који су се на томе питању са њима сукобљавали. Градски трговци су стрепели од конкуренције, сеоски од монопола градских трговаца, што се осећа и у тексту изгласаног Закона: отварање сеоских дућана било је условљено растојањем од града од 4 сата хода. Као непосредна последица овог закона, сеоски дућани су отворани где год је за то било законских услова, а ако их не би било, онда су села проглашавана за варошице. Број дућана је после четврт века заиста знатно нарастао, али је опасност од тога да они својим радом упропасте градску трговину била још увек далека.¹⁶

штине, и сл.; АС, НС, 1881, К 42: Еснаф у Великом Градишту Народној скупштини, 18. I. 1881, наводећи, поред осталог, да су вароши и варошице »душа сваке земље«!

¹⁶ У 1890. години у Србији је било 1,875.495 становника на селу, одн. 86,8% од укупног броја становника у земљи, док је у градовима живело 286.466, одн. 13,2%. У 1905. години на сеоско становништво је отпадало 84,0%, а на градско 15,1%. У исто време овај проценат у другим европским земљама био је далеко одмакао: у Немачкој је 1890. на селу живело 64%, у варошима 36%, у Француској је тај однос био 63% : 37%, а у Енглеској 72% : 28%, итд., према М. Стојадиновић, *Село и варош*, Београд, 1926, 15. Према попису Министарства народне привреде, »П« одељења, у Србији је 1895. године у 311 села пописано 605 дућана. Неки дућани су у међувремену престали да раде. По окрузима пописано је: у ваљевском 21 дућан, у врањском 28, у крагујевачком 40, у крајинском 18, у крушевач-

Током друге половине XIX века осетно се мењала ситуација у погледу насеља у земљи: 1874. било је 18 вароши и 30 варошица, а 1890. било је осим 21 вароши још и 56 варошица и 1.800 села. Статистика тврди да су на селу живела 2.394 власника и 863 помоћника и трговинама, док је у варошима број власника износио три пута више, дакле 7.089, а број помоћника пет пута више, дакле 4.292. Али то би у сразмери са бројем становника на селу представљало тек 1,3⁰%, а у односу на становништво градова 26,32⁰%. Велики број занатлија у градовима, којих је било на десетине хиљада, бавио се и продајом својих производа, а на селу је њихов број и апсолутно и релативно био знатно мањи. Градски трговци су свој захтев за заштиту протегли и на механције, који су у селима поред пића често продавали и неке друге ствари, али је стварна опасност од тога била заиста занемарујућа.

Када је реч о односима село — град у области трговине, онда не треба изгубити из вида ни надмоћнији положај који је у трговини индустријском робом и другим производима потребним селу имала градска трговина, при чему је у погледу цена имала одлучујућу реч, одржавајући неравномеран однос између цена индустријских и пољопривредних производа, познат као „маказе цена“. У тој светлости треба посматрати и све прописе који се тичу новчаних тарифа, система мера, узуса у трговању, услова за испоруку робе и плаћање и сл.

У тесној вези са развојем робно-новчане привреде и њеним прерастањем из натуралне у робну, са увођењем новчаних дажбина, јавио се и проблем кредита, који је био тада још неразвијен и неорганизован, јер није постојала посебна установа која би се бавила давањем кредита. Дужничко-поверилачки и кредитни односи развијају се углавном међу приватним лицима, а каматна стопа, уместо 6⁰% до 12⁰%, колико је била прописана, кретала се најчешће до 20⁰%. У градовима су се давањем кредита највише бавили трговци, и то они традиционално већ угодани у тој врсти посла. Временом је највећи зајмодавац у земљи постала Народна каса, која је давала зајмове на залог и без њих. То је често зависило и од личности која је била у питању, мада се међу одобреним зајмовима најчешће као дужници за веће суме сусрећу људи из државне управе, трговци, занатлије и чиновници. Позајмљене суме достигале су и висину изнад милион гроша, а у неким случајевима давале су и без камате.¹⁷ Број дужника овој каси стално је растао: 1839. године било их је само 6, 1841. године тај број је већ 105, 1842. има већ 162 дужника. Међутим, нису сви становници земље уживали поверење и наклоност

ком 37, у моравском 45, у пиротском 14, у подринском 49, у подунавском 153, у пожаревачком 93, у рудничком 16, у тимочком 26, у топличком 35, у ужичком 6 и у црногорском 24 сеоска дућана.

¹⁷ АС, Совјет 1836, II А. 2. 51, Прилог 4: Списак... који су дужни у Азну народну; Исто и Но 43, 42; АС, Збирка Мите Петровића, 2406, 24. VII. 1838, налог кнеза Милоша браћи Герман, банкарима, да његовом брату Јеврему исплате из државне касе 5.000 дуката цесарских.

оних који су о тим зајмовима одлучивали, тако да су понеке категорије становништва биле сасвим потиснуте. То је био случај и са сељацима, којих у првим годинама уопште нема на списку дужника. Они су своје потребе за кредитом решавали било преко зеленаша, што је била уобичајена појава, било посредним путем, преко оних који су могли добити зајам. Тако је зајам из Народне касе служио и као основ за богаћење, јер је неко ко је зајам могао добити, евентуалну каматну стопу врло лако отплаћивао наплаћујући за такву услугу, ономе ко зајам није могао добити, лихварску камату од 20—100%, на шта јасно указују списи из судских архива. За дуг који дужник не би могао тако лако да отплати, одлазило је у бесцење оно што би се на његовом имању затекло, а најпре стока, затим залихе, па онда некретнина. Сељаци су протестовали против ове дискриминације, али се на томе и завршавало. Истини за вољу, било је међу добитницима зајма и неколико људи са села, али је ту реч о старешинама, богатим сељацима, што са великим бројем осталих који су били одбијени није имало никакве везе. Пореске обавезе, које су и у сопственој држави представљале сразмерно највеће оптерећење за сељака, тешкоће приликом продаје производа, неумешност у обради земље и добијању већег приноса, стално задуживање ради набавке неопходних ствари и плаћања дажбина, утицали су да су продаје за дуг у Србији јако учестале, што је истовремено повећавало број безземљаша и сеоске сиротиње.¹⁸ Још је кнез Милош био један од иницијатора да се ради заштите сељачког земљишног минимума донесе Закон о окућју 1836. године. Он је касније обновљен, али је циљ који је имао да постигне био само привидно постигнут.¹⁹ Према Закону, одн. Указу о каматној стопи, било је практично немогуће да и сељак учествује, јер је минимална сума зајма била 300 дуката, па иако је Уредбом из 1843. године овај критеријум ублажен, предвиђен је био залог некретнина. Грађански, пак, закон је 1844. године одредио каматну стопу на 6—12%.

Из тога кредита, који се развијао на два колосека, и где је држава интервенисала јефтинијим и прецизнијим условима при давању кредита, сељаци су, може се рећи, били искључени, тако да је овај облик помоћи који је држава давала привредницима а и другима био намењен граду, односно његовим становницима сразмерно значају који су имали у државној или друштвеној хијерархији, или привредној снази. Предност за кориснике јефтиних кредита од државе била је у томе што су они имали не само могућности да реше своја питања уз помоћ ових кредита, што је и била њихова првобитна намена, већ су они, као што је већ речено, могли да их користе као позајмни капитал у односу према трећим лицима, којима је ова привилегија била не-

¹⁸ Н. Вучо, *Положај сељаштва*, I, Експропријација од земље, Београд, 1955, и Архив Србије, Документи о Светоандрејској скупштини, бр. 29, 43, 50, т. 6.

¹⁹ Ј. Петровић, *Окућје*; Св. Марковић, *Зеленаши и законски предлог о шест дана орања земље*, Јавност, бр. 20, 12. децембар 1873.

доступна. Идући ка другој половини XIX века, богаћење оваквим коришћењем кредита и зајмовног капитала, који је потом служио у зеленашке сврхе, бивало је све чешће. На мети ове експлоатације нашло се село, али и сиромашнији слојеви градског становништва, нарочито занатлије. Зеленашење је на тај начин добило још један поуздан извор, који је проширио његову основу, али истовремено и допринос првобитној акумулацији капитала. Ове су манипулације, као што се може видети и из архивских докумената, из скупштинских записника и литерарних прилога, биле скопчане са сваковрсним преварама, насиљима, насилним продајама. У Народној скупштини је тим поводом 1862. године убрзано доношење законског акта о заштити од принудне продаје 6 дана ораће земље или друге за обраду, поред већ раније донете забране о продаји теглеће марве, нешто алата и оружја. Подаци комисије која је 1859. године испитивала злоупотребе чиновника богати су примерима зеленашења, двоструке наплате за исти дуг.²⁰ Било је таквих прогноза, у скупштинским дебатама и у штампи, да ће услед велике задужености, која је узела непредвиђене размере, сељаци себе продати за дуг и постати „мужици“. У зајмовина Управе фондова, централне установе хипотекарног кредита, сељаци су такође најмање учествовали, јер је минимални зајам могао изнети 1.000 гроша, а услови за добијање кредита били су отежани општом несређеношћу земљишних књига, непостојањем катастра, тако да је институција Управе фондова, од које се на селу много очекивало, далеко више користила Београђанима него сељацима из београдске околине.

Продор робно-новчане привреде, који је по својој брзини био неравномеран, оставио је у почетку по страни сељаке у брдским крајевима, до којих се теже стизало због лоших комуникација и где су већа насеља била удаљена. Међутим, прве појаве зеленашког кредита у селима око Чачка забележене су 1860. године. Окружне штедионице, које су почеле да се оснивају после 1871. године, имале су и задатак да ублаже nestaшницу земљорадничког кредита. Овде је пропис предвиђао максималну позајмицу од 500 дуката, али то није стигло до оних којима је било најпотребније. После многих жалби, законодавац је границу спустио на 200 дуката; међутим, nestало је новца у касама.

Зеленаштво је на селу цветало и даље током XIX века, продаје за дуг су се стално умножавале, тако да је за рачун државних потраживања извршено 75,31% продаја. За рачун приватних поверилаца тај проценат је износио 21,57% од укупно обављених продаја. На дуговања приватним повериоцима по варошима отпало је више од половине задужене суме, односно 53,76%, а по селима 48,23%. Међу дужницима чија је имовина излагана продаји било је 86,57% сељака.

²⁰ Н. Вучо, *Положај сељаштва*, н. д., 8.

Почев од 1869. године, када у земљи отпочиње оснивање банака као институција, дакле откад почиње деловати организовани кредит, може се рећи да је евиденција о томе потпунија. После Прве српске банке и оснивања Београдског кредитног завода, 1870—2. године, оснивања Смедеревске кредитне банке, Ваљевске штедионице и Пожаревачке банке, 1880. године основана је и Шабачка штедионица, затим Београдска задруга, Обреновачка штедионица, а 1883. године и Народна банка Србије, која је требало да реши и питање јефтиног кредита у земљи, али су остале банке, узимајући код Народне банке кредит по нижој стопи, овај давале дужницима по вишој. Ни широка мрежа банака којом је Србија убрзо била прекривена није успела да санира стање кредита. Паланачке банке су биле више везане за политичке странке него за унапређење привреде. Банке у Србији нису одиграле улогу кредитора ни пољопривреде као најзначајније привредне гране, ни сељака као главних носилаца производње у тој грани. Њихово стање је било и даље економски нестабилно, зависећи од зеленаша, варошких трговаца и чиновника. Директно коришћење банковног кредита било је за сељаке отежано и забраном издавања меница сељацима, у жељи да се спречи претерано задуживање сељака, али је и ту било посредника који су ову одредбу изигравали.

Упоредо се развија и земљораднички кредит, који организује задружни покрет почев од 1894. године. Посебан је случај, пак, ових задруга у односу на улогу коју су одиграле у развоју капитализма на селу, пошто су убрзо по оснивању постајале оруђе најбогатијих људи у селу. За банке које су осниване и радиле на бази домаћег кредита карактеристично је да су у великом броју случајева, чак и београдске банке, имале везу са пољопривредом, или су оснивале фондове за потпомагање пољопривреде, као Народна, која је предвидела дотирање значајних достигнућа у пољопривреди. Савска банка је вршила откуп пољопривредних производа ради даљег пласирања, а Српска индустријска банка се бавила продајом пољопривредних справа на кредит. Београдска банка је такође имала техничко одељење, које се бавило набавком и продајом пољопривредних справа, машинерије и млинског прибора, а Врачарска задруга је финансирала трговину житарицама, на чему је највише радила Извозна банка, основана нарочито за те сврхе. Банке су ипак добар део својих послова, када се тицало извоза, обављале преко трговаца, извозника, настањених углавном у граду, док је мање било непосредног пословања са селом, али и ту чешће приликом продаје пољопривредних справа.

Делатност широке мреже банака је у односу на кредитирање пољопривреде, а тиме се заправо мисли на село, била неефикасна, јер је посао банака од почетка био срачунат на добит по сваку цену.

Скица ових односа између села и града, који су се, као што је изложено, током времена супротстављали узајамно на све ширем плану, зависно и од обима тих односа, од степена општег развоја

робно-новчане привреде, указује на чињеницу да је у капитализму град углавном јачао на рачун села, црпећи снагу са села разним путевима, било у људству, или у капиталу. Последица таквог процеса је, поред осталог, и све већи јаз и имовинска диференцијација између града, на једној, и села, на другој страни, без обзира на то што и у једној и у другој средини друштвени слојеви нису били уједначени по својој имовинској снази ни значају у процесу друштвене производње, па ни друштвене структуре у целини.

THE VILLAGE AND THE TOWN IN 19th-CENTURY SERBIAN ECONOMY

The characteristics of village-town relations known from the history of other peoples and countries in the process of capitalistic development may also be perceived in the development of new social economic relations, essentially capitalistic, which marked the Serbian economy and society in the 19th century. The article deals with the gradual development of the new economic forces in the village, forces which became a major factor in the course of time and in insurgent battles in Serbia. Many prominent village cattle dealers distinguished themselves in the Uprising, to become leaders and outstanding figures in society in the subsequent period. The old urban economy, whose protagonists had for the most part been the representatives of various minorities, such as Greeks, Tzintzars, Jews, Armenians and Turks, underwent transformation in terms of the modernization of crafts. Craftsmen came from the neighbouring countries or from amongst the local population, this latter group becoming increasingly skilful. Nevertheless, there was rivalry between the newcomers and the town tradesmen, and, especially, between the shopkeepers in the villages and by the roadway, haberdashers etc., and the town tradesmen who felt not only their income but also their prestige threatened. This became known in Serbia as the struggle for village shops. The town drained the village through the credit policy, by crediting not only tradesmen and craftsmen but also a large number of peasants who had to borrow money in order to be able to meet their obligations towards the commune. This bears out the fact, evident also in these circumstances, that under capitalism the town gains strenght at the expense of the village, by drawing the strenght from the village through various channels in capital or in manpower. One consequence of this process is the growing gap and ownership differentiation between the town and the village.